

Dagmara K. ZUZEK
Uniwersytet Rolniczy im. H. Kołłątaja w Krakowie
Zakład Ekonomii i Polityki Gospodarczej
d.zuzek@ur.krakow.pl

OBSZARY CHRONIONE NATURA 2000 A LOKALNA PRZEDSIĘBIORCZOŚĆ W WOJEWÓDZTWIE MAŁOPOLSKIM

Streszczenie. Sieć Natura 2000 stanowi podstawową formę ochrony zasobów naturalnych, poza parkami narodowymi, krajobrazowymi i rezerwatami przyrody. Wdrożenie tego systemu ujawniło jednak pewne formalne ograniczenia dla rozwoju przedsiębiorczości, chociaż należy w nim upatrywać także potencjalnych korzyści. Celem badań¹ była identyfikacja opinii przedsiębiorców na temat wpływu programu Natura 2000 na lokalną przedsiębiorczość. Badania ankietowe przeprowadzono w 2016 r. wśród przedsiębiorców z sektora małych i średnich przedsiębiorstw w województwie małopolskim. Podstawowy materiał empiryczny stanowiły wyniki badań jakościowych przeprowadzonych z wykorzystaniem metody wywiadu standaryzowanego wśród 160 przedsiębiorców prowadzących działalność gospodarczą na obszarach Natura 2000.

Słowa kluczowe: przedsiębiorczość, obszary Natura 2000, konflikty, sektor małych i średnich przedsiębiorstw

NATURA 2000 PROTECTED AREAS AND LEVEL OF LOCAL ENTERPRISES IN MAŁOPOLSKIE VOIVODSHIP

Abstract. The Natura 2000 protected areas is a basic form of conservation of natural resources, in addition to national parks, landscapes and nature reserves. The implementation of this system has revealed some formal constraints to the development of entrepreneurship, although there are also potential benefits. The aim of the research was to identify entrepreneurs' attitudes and opinions towards the difficulties and constraints of economic development in Natura 2000 areas. The survey was conducted in 2016 among entrepreneurs from the small and medium enterprises sector in Małopolskie voivodship. The basic empirical material was the results of qualitative research carried out using the standardized interview method among 160 entrepreneurs conducting business activity in Natura 2000 areas.

---

¹ Badania zostały sfinansowane z dotacji przyznanej przez MNiSW na działalność statutową.

Keywords: entrepreneurship, Natura 2000 areas, conflicts, small and medium sized enterprises sector

1. Wprowadzenie

Obecnie podejście do ochrony środowiska opiera się na koncepcji ochrony całej bioróżnorodności, z uwzględnieniem wszystkich elementów środowiskowych. Odzwierciedleniem tego stanu było stworzenie obszarów chronionych, które pełnią głównie funkcje przyrodnicze – istotne do zachowania równowagi ekologicznej, przy jednoczesnym wpływie na poziom dobrobytu mieszkańców tych terenów.

Współcześnie trudno wyobrazić sobie, aby rozwój społeczno-gospodarczy następował bez uwzględniania jakości środowiska naturalnego, które w ramach realizacji idei zrównoważonego rozwoju wiąże się z wielofunkcyjnością, kształtowaniem warunków dla różnorodnej działalności ekonomicznej prowadzonej z poszanowaniem aspektów środowiskowych, rozwoju funkcji społecznych i kulturalnych oraz dbałością o zapewnienie mieszkańcom tych terenów odpowiednich warunków życia².

Jednym z podstawowych warunków zrównoważonej produkcji jest kształtowanie relacji pomiędzy środowiskiem a gospodarką, która w dużej mierze przyczynia się do zaspokojenia potrzeb przedsiębiorców prowadzących swoją działalność na obszarach „naturowych”. W związku z tym powinni oni mieć wpływ na to, co dzieje się w ich otoczeniu. Dlatego władze lokalne powinny umożliwić przedsiębiorcom czynny udział w rozwoju, pamiętając o tym, że rozwój lokalny w dużej mierze zależy właśnie od społeczności zamieszkującej dany teren, od jej kreatywności, chęci i gotowości do podjęcia pracy na rzecz rozwoju i postępu społeczno-gospodarczego. Dzięki wzajemnej współpracy tworzą się korzystne warunki dla umocnienia więzi między podmiotami, co daje możliwość poprawy warunków życia, wpływająca pozytywnie na kierunki i zakres rozwoju, a także na zminimalizowanie konfliktów³.

Realizacja zrównoważonej produkcji przez przedsiębiorców zależy nie tylko od obiektywnych lokalnych potrzeb społecznych czy gospodarczych, ale także od ich świadomości i postaw⁴. Tak więc celem aktywnej realizacji idei zrównoważonego rozwoju jest umożliwienie przedsiębiorcom osiągnięcia korzyści z prowadzonej aktywności gospodarczej, która może działać na rzecz trwałego i zrównoważonego rozwoju.

Celem artykułu była identyfikacja opinii przedsiębiorców na temat wpływu programu Natura 2000 na lokalną przedsiębiorczość oraz możliwości funkcjonowania przedsiębiorstw z sektora MSP na tych terenach. Zwrócono także uwagę na możliwości występowania

² Strategia rozwoju obszarów wiejskich i rolnictwa na lata 2007-2013 (z elementami prognozy do roku 2020), 2005. Dokument przyjęty przez Radę Ministrów w dniu 29 czerwca 2005 r. MRiRW, Warszawa, s. 53.

³ Potoczek A.: Polityka regionalna i gospodarka przestrzenna. TNOiK, Toruń 2003, s. 53.

⁴ Wykrętowicz S. (red.): Samorząd w Polsce: istota, formy, zadania. Wydawnictwo Wyższej Szkoły Bankowej, Poznań 2008, s. 108.

sytuacji konfliktowych wynikających z różnic w podejściu do sfery ekonomiczno-społecznej i środowiskowej. Badania terenowe zostały przeprowadzone w 2016 roku na próbie 150 przedsiębiorców należących do sektora małych i średnich przedsiębiorstw prowadzących działalność na terenie województwa małopolskiego (dobór próby celowy). Zebrane dane poddano analizie statystycznej. W ramach wybranej metody zastosowano technikę ankiety, która polega na gromadzeniu informacji poprzez samodzielne wypełnianie przez przedsiębiorców kwestionariusza o wysokim stopniu standaryzacji. Zawierał on 20 pytań, dotyczących m.in. wpływu obszarów chronionych na funkcjonowanie zlokalizowanych tam przedsiębiorstw czy możliwości występowania sytuacji konfliktowych (zmienna zależna). Natomiast druga część, czyli metryczka, zawierająca 5 pytań, kształtowała zmienną niezależną (cechy socjodemograficzne). Dane zostały opracowane w programie STATISTICA 9.0 z wykorzystaniem zarówno cech jakościowych, jak i ilościowych.

2. Charakterystyka przyrodniczych obszarów prawnie chronionych

Europejska Sieć Ekologiczna Natura 2000 to sieć obszarów chronionych na terenie krajów będących członkami Unii Europejskiej. Stanowi ona zasadniczy element polityki ochrony bioróżnorodności. Program ten został stworzony z myślą o ochronie środowiska, jego monitoringu i ochrony obszarów, powołanych w każdym z państw Unii Europejskiej, na których występują rzadkie i zagrożone wyginięciem gatunki roślin i zwierząt⁵.

W skład sieci Natura 2000 wchodzi dwa rodzaje obszarów chronionych. Pierwszy z nich to Obszary Specjalnej Ochrony (OSO), wskazane dla ochrony siedlisk ptaków wymienionych w załączniku I tzw. Dyrektywy Ptasiej, czyli Dyrektywy Rady 79/409/EWG w sprawie ochrony dziko żyjących ptaków. Drugim są Specjalne Obszary Ochrony siedlisk (SOO), wyznaczone dla siedlisk przyrodniczych wymienionych w załączniku I oraz siedlisk gatunków roślin i zwierząt (innych niż ptaki), wymienionych w załączniku II do tej Dyrektywy. Obiekty te wchodzi w skład systemu obszarów połączonych korytarzami ekologicznymi, tworzącego spójną funkcjonalnie sieć ekologiczną⁶.

W Polsce podstawy prawne istnienia i funkcjonowania obszarów chronionych stanowią: Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (Dz.U. 2004 r. nr 92, poz. 880, wraz ze zmianami z 2005 r., Dz.U. 2005 r. nr 113, poz. 954 i Dz.U. 2005 r. nr 130, poz. 1087) oraz

---

⁵ Liro A., Dyduch-Falniowska A., Makomaska-Juchiewicz M.: Natura 2000 – Europejska Sieć Ekologiczna. NFOŚ, Warszawa 2002, s. 101; Ostermann O.P.: The need for management of nature conservation sites designated under Natura 2000. "Journal of Applied Ecology", Vol. 35(6), 1998, p. 968-973; Makomaska-Juchiewicz M., Tworek S.: Miejsce sieci Natura 2000 w europejskiej ochronie przyrody, [w:] Makomaska-Juchiewicz M., Tworek S. (red.): Ekologiczna sieć Natura 2000: problem czy szansa. IOP PAN, Kraków 2003, s. 9-22.

⁶ Zajac T., Zajac K.: Ochrona i gospodarowanie w obszarach systemu Natura 2000 w dolinach rzecznych. „Infrastruktura i Ekologia Terenów Wiejskich”, nr 4/1, 2006.

Rozporządzenie Ministra Środowiska z dnia 21 lipca 2004 r. w sprawie obszarów specjalnej ochrony ptaków Natura 2000 (Dz.U. nr 229, poz. 2313).

Według J. Okuniewskiego system obszarów chronionych ma na celu⁷:

- utrzymanie naturalnych warunków bytowania oraz rozwoju chronionych i zagrożonych gatunków zwierząt, roślin oraz glebowego i wodnego środowiska,
- utrzymanie zdolności środowiska naturalnego do samoczynnego odtwarzania się zachowania biologicznej równowagi, przy ograniczeniu ingerencji człowieka,
- prowadzenie badań nad czynnikami wywołującymi zmiany w środowisku naturalnym oraz kierunkami i długofalowymi skutkami tych zmian,
- zapewnienie warunków do rekreacji i turystyki,
- prowadzenie działalności edukacyjnej, informacyjnej i promocyjnej w dziedzinie ochrony przyrody,
- zapewnienie warunków do rekreacji i turystyki.

Obszarowe formy ochrony przyrody tworzą: parki narodowe, rezerwaty przyrody, parki krajobrazowe, obszary chronionego krajobrazu, użytki ekologiczne, stanowiska dokumentacyjne, zespoły przyrodniczo-krajobrazowe oraz sieć Natura 2000. Obejmują one łączną powierzchnię ponad 10 mln ha (bez Natury 2000), z czego około połowę stanowią obszary rolnicze. Główną rolę odgrywają parki krajobrazowe, w których użytki rolne stanowią 36%, oraz obszary chronionego krajobrazu z 40% udziałem UR. Około 10% powierzchni parków narodowych jest wykorzystywana rolniczo. Z kolei w rezerwach przyrody, według ustawy o ochronie przyrody, nie może być prowadzona żadna działalność gospodarcza⁸.

3. Działalność gospodarcza na obszarach chronionych

Istotą gospodarowania na obszarach chronionych powinno być dostosowanie struktury i intensywności gospodarki do kryteriów wynikających z walorów przyrodniczych. W otoczeniu przedsiębiorstw dominującą rolę pełni środowisko naturalne, które nakłada na wszystkie działające tam podmioty obowiązek podporządkowania funkcji ochronnej wszelkiej prowadzonej działalności gospodarczej. Nie musi to jednak oznaczać rezygnacji z podjętych inicjatyw na badanych obszarach. Tereny te powinny być traktowane jako

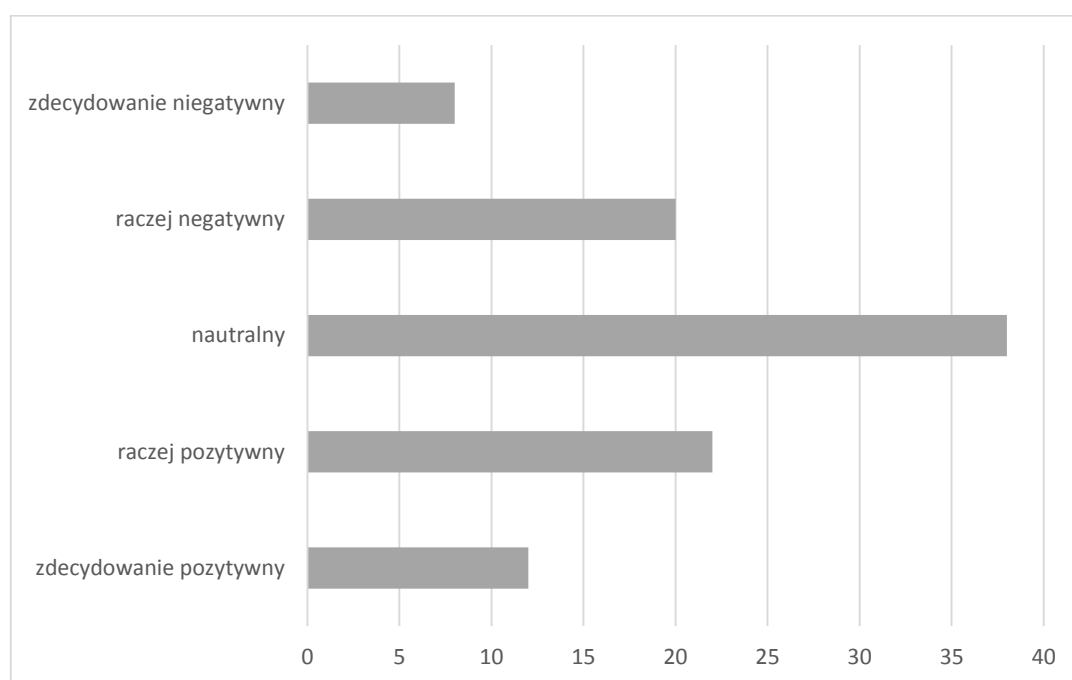
⁷ Okuniewski J.: Społeczno-ekonomiczne problemy wsi i rolnictwa na obszarach chronionych, [w:] Kłodziński M., Jaksch T. (red.): Ekonomiczno-społeczne ograniczenia oraz szanse wsi i rolnictwa na obszarach chronionych. Materiały konferencyjne. Lubniewicz, 2-3 listopada 1995, SGGW Warszawa, 1995.

⁸ Staniak M., Książak J.: Development trends of agricultural activity in legally protected areas. "Journal of Research and Applications in Agricultural Engineering", No. 55(1), 2010, p. 96-100.

obszary wdrożeń nowych, innowacyjnych metod działania oraz planowania przestrzennego i działalności gospodarczej zgodnej z zasadami zrównoważonego rozwoju⁹.

W Polsce, podobnie jak i w pozostałych krajach Unii Europejskiej, potrzebny jest zrównoważony rozwój obszarów prawnie chronionych. Powinien on stanowić podstawę właściwego kształtowania środowiska, którego celem jest zachowanie obszarów cennych przyrodniczo oraz stworzenie warunków do funkcjonowania na nim społeczności lokalnych. Wprowadzenie rozwoju zrównoważonego na obszarach chronionych powinno opierać się na kilku podstawowych kierunkach działań, z których najważniejsze to właściwy dobór kierunków produkcji dostosowanych do wymogów ochrony środowiska oraz poszukiwanie dodatkowych lub alternatywnych źródeł dochodu społeczności lokalnych¹⁰.

Badani przedsiębiorcy, prowadzący swoją działalność na obszarach Natura 2000, oceniali, że jej wpływ na możliwości rozwoju ich działalności był neutralny (38% wskazań). Tylko 12% respondentów uważało, że obszary „naturowe” mają zdecydowanie pozytywny wpływ na lokalną gospodarkę. Na negatywne oddziaływanie wskazało ok. 20% przedsiębiorców, z czego może wynikać, że nie każda ich działalność była dostosowana do wymogów środowiskowych (rys. 1).

Rys. 1. Ocena wpływu programu Natura 2000 na lokalną gospodarkę

Źródło: Badania własne.

⁹ Zielińska A.: Gospodarcze wykorzystanie przyrodniczych obszarów chronionych w strefie górskiej (na przykładzie województwa dolnośląskiego) według zasad ekorozwoju. „Opera Corcontica”, nr 37, 2000, s. 650-654.

¹⁰ Staniak M.: Mały poradnik ochrony przyrody, [w:] Michalczyk J. (red.): Człowiek a przyroda. KUL, Kuratorium Oświaty, Lublin 2008, s. 75-94; Chmielewski T., Harabin Z.: Rolnictwo w parkach krajobrazowych i obszarach chronionego krajobrazu, [w:] Proekologiczne zorientowanie polityki rolnej w Polsce na przełomie XX i XXI wieku, t. III. IERiGŻ, Warszawa 1993, s. 111-121.

Obszary cenne przyrodniczo powinny zapewniać społecznościom lokalnym określone korzyści, w tym zwiększać ich dochody. Jednak przez wielu przedsiębiorców traktowane są one jako tereny szczególnych utrudnień i często są płaszczyzną konfliktów wynikających z ograniczeń działalności na tych obszarach i spadku dochodów¹¹. Czynnikiem utrudniającym ich funkcjonowanie są głównie przepisy ochrony środowiska i związane z tym ograniczenia rozwojowe. Główne bariery, najczęściej wskazywane przez przedsiębiorców, związane były z utrudnieniami inwestycyjnymi, które negatywnie wpływały na rozwój infrastruktury niezbędnej dla atrakcyjności podjętej przez nich działalności. Wysokie koszty inwestycyjne, mało przejrzyste przepisy prawno-instytucjonalne to czynniki, na które także wskazywali przedsiębiorcy przy podejmowaniu decyzji w sprawie inwestycji związanych z infrastrukturą.

Z przeprowadzonych badań wynika, że przedsiębiorcy dostrzegają problemy w funkcjonowaniu na tych terenach już na początku realizacji działalności gospodarczej. Respondenci najczęściej wskazywali na niewystarczającą wiedzę na temat prawnych rozwiązań prowadzenia działalności oraz brak informacji o kierunkach i możliwościach wsparcia ze strony władz lokalnych.

Zasadnicze wyzwania, które stoją w tym zakresie przed podmiotami prowadzącymi działalność gospodarczą, wiążą się – poza koniecznością przełamania stereotypowych przekonań o samej sieci Natura 2000 – z koniecznością przejścia skomplikowanych procedur związanych z ocenami oddziaływania na obszar Natura 2000 dla planowanych przedsięwzięć lokowanych albo w samych obszarach Natura 2000, albo w ich sąsiedztwie. Są one bowiem uznawane za zasadniczy problem blokujący rozwój terenów usytuowanych na obszarach chronionych lub w ich pobliżu¹². Postrzeganie tych barier jako czynników ograniczających realizację podjętego przedsięwzięcia gospodarczego spowodować może zahamowanie rozwoju regionalnego. Jest to szczególnie istotne na tych obszarach, które objęte ochroną mają gorzej rozwiniętą infrastrukturę i charakteryzują się słabszym poziomem rozwoju społeczno-gospodarczego. Dlatego niezbędne staje się promowanie pozytywnego wizerunku obszarów Natura 2000, edukacja przedsiębiorców w zakresie możliwości prowadzenia tam działalności gospodarczej oraz wsparcie przy realizacji określonych procedur odnoszących się do prowadzonej aktywności gospodarczej.

Nie należy zapominać, że prowadzenie działalności gospodarczej na obszarach Natura 2000 może mieć także pozytywne aspekty. Na produkty wytwarzane przez przedsiębiorców może być zgłaszany większy popyt, ponieważ położenie przedsiębiorstwa na terenie

¹¹ Guzik A.: Konflikty społeczno-ekologiczne w parkach krajobrazowych. Aura, 1996.

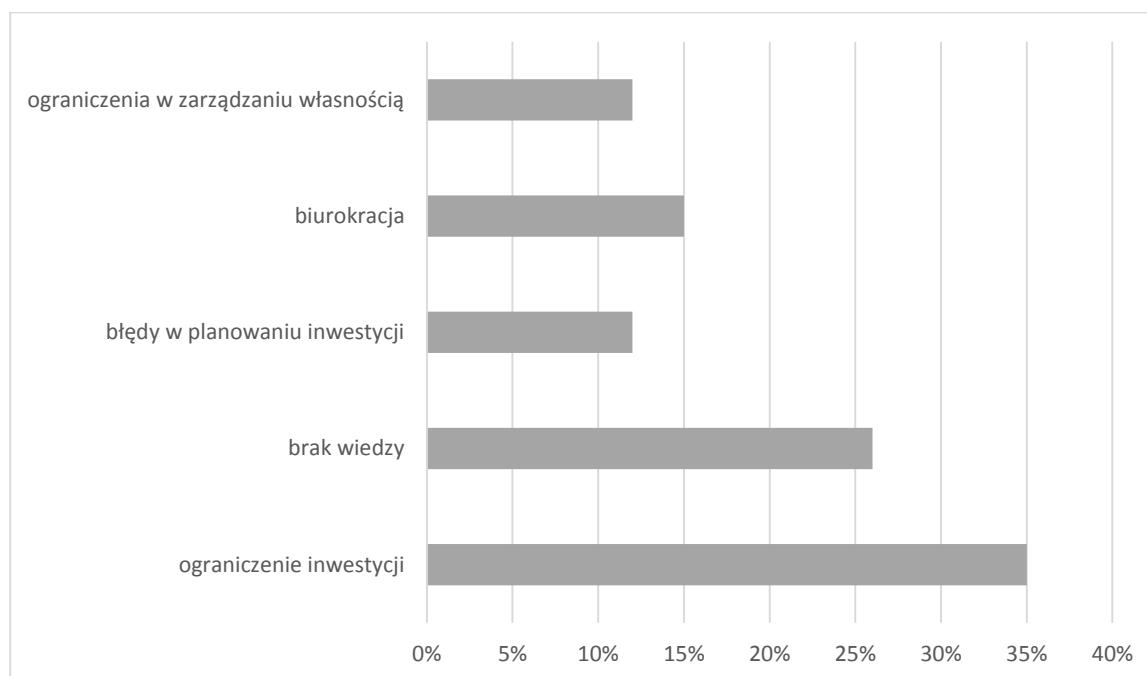
¹² Raport Biznes przy bioróżnorodności 2012. Raport Centrum Obsługi Zielonych Inwestycji. Biznes przy bioróżnorodności na obszarze realizacji projektu „Karpaty przyjazne ludziom”. Sanok, 8 października 2012, http://www.google.pl/url?sa=t&rct=j&q=biznes%20przy%20bior%C3%B3r%C5%BCnorodno%C5%9Bci%20na%20obszarze%20realizacji%20projektu&source=web&cd=1&ved=0CC8QFjAA&url=http%3A%2F%2Fwww.cozi.org.pl%2F%3F%3DmdAktualnosci-cmPobierzPlik--6&ei=3M3iUO_jBM_DtAb58YDIAQ&usg=AFQjCNG85dP9dkHmDPQne4b82toCp9pwwQ&bvm=bv.1355534169,d.Yms.

obszarów chronionych może się stać reklamą dla tych produktów. Obszary Natura 2000 stwarzają także szansę na rozwój takich działalności gospodarczych, jak:

- rolnictwa ekologicznego – produkcja zdrowej żywności, prośrodowiskowe metody produkcji,
- ekoturystyki, która pozwala na pozyskanie alternatywnych źródeł dochodu, tworzenie nowych miejsc pracy,
- gospodarki leśnej z uwzględnieniem racjonalnej gospodarki łowieckiej,
- gospodarki uzdrowiskowej – przyrodolecznictwo, lecznictwo uzdrowiskowe.

Wyznaczanie obszarów Natura 2000 nie zawsze związane jest z dostarczeniem wystarczającej informacji, co powoduje, że podejście do tego programu postrzegane jest jako mało przychylne. Związane jest to także z rozwiązaniami prawnymi, które nakładają obowiązek przedstawienia ocen oddziaływania nowej inwestycji na środowisko, co jest bardzo kosztownym działaniem. Problem stanowią także aspekty związane z inwestycjami, których powstanie musi być poddawane konsultacjom społeczno-środowiskowym, co może rodzić sytuacje konfliktowe.

Najczęściej wskazywaną przez badanych przedsiębiorców z sektora MSP przyczyną powstawania sytuacji konfliktowych był brak porozumienia w odniesieniu do sprzecznych podejść między celami ochrony środowiska a możliwości rozwoju przedsiębiorstw, zwłaszcza w przypadku realizacji nowych inwestycji (rys. 2).

Rys. 2. Przyczyny konfliktów na obszarach Natura 2000

Źródło: Badania własne.

Konflikt interesów na tle zagospodarowania terenów Natura 2000 powinien już dawno wywołać dyskusję na temat form ich finansowania, tak aby obejmowały one zarówno ochronę przyrody, jak i koszty ponoszone przez tych, którzy tę przyrodę chronią. Zarządzanie tymi terenami powinno tak przebiegać, aby nie eskalować konfliktów w sferze społeczno-gospodarczej. Środki obecnie przeznaczane na program Natura 2000 być może wystarczą na administrowanie siecią, ale są zbyt małe na jej skuteczną ochronę¹³.

Rozwój przedsiębiorczości na obszarach Natura 2000 wymaga także korzystania z usług doradczych, które wskazałyby możliwości wykorzystania posiadanych przez przedsiębiorstwo zasobów z uwzględnieniem aspektów środowiskowych. Wskazane byłoby także stworzenie specjalnych oddziałów, zajmujących się rozwojem przedsiębiorczości, wpływającą na zmiany na regionalnym i lokalnym rynku pracy.

4. Podsumowanie

Działania zmierzające do zachowania zrównowżenia rozwoju powinny mieć miejsce na wielu płaszczyznach i w ramach wielorakiej współpracy między podmiotami gospodarczymi. Wynika to z faktu, że na obszarach chronionych nadrzędnym celem jest ochrona cennych zasobów środowiska przed degradacją. Obszary prawnie chronione powinny stwarzać zamieszkującym je społecznościom szansę rozwoju zarówno ekonomicznego, jak i społecznego. Przedsiębiorcy dostrzegają korzyści z funkcjonowania na tych terenach, ale także wskazują na wiele barier i niekorzystnych zjawisk, które utrudniają ich rozwój. Dlatego głównymi kierunkami aktywności gospodarczej na obszarach „naturowych” powinno być rolnictwo ekologiczne czy ekoturystyka przyjazna środowisku, które postrzegać należy jako zasób pozwalający na osiągnięcie alternatywnych źródeł dochodu, a nie barierę w rozwoju.

Przedsiębiorcy, znając swoje potrzeby, wskazują na wiele aspektów związanych ze wsparciem ich aktywności ukierunkowanej na:

1. możliwości rozwoju przedsiębiorczości na obszarach chronionych przy jednoczesnym zmniejszeniu ryzyka związanego z realizacją nowej inwestycji wynikającej z braku planów ochrony dla tych terenów,
2. wzrost świadomości ekologicznej i wiedzy przedsiębiorców w odniesieniu do procedur prawno-instytucjonalnych,
3. wskazanie rozwiązań pozwalających na dostosowanie istniejących form działalności gospodarczej do wymogów ochrony przyrody,
4. realizację innowacyjnych inwestycji uwzględniających ekonomicznie i środowiskowe aspekty.

---

¹³ Kłodziński M.: Sieć ekologiczna Natura 2000 a rozwój gospodarczy obszarów wiejskich. „Woda-Środowisko-Obszary Wiejskie”, nr 12, 2012, s. 59-69.

Bibliografia

1. Chmielewski T., Harabin Z.: Rolnictwo w parkach krajobrazowych i obszarach chronionego krajobrazu, [w:] Proekologiczne zorientowanie polityki rolnej w Polsce na przełomie XX i XXI wieku, t. III. IERiGŻ, Warszawa 1993.
2. Guzik A.: Konflikty społeczno-ekologiczne w parkach krajobrazowych. Aura, 1996.
3. Kłodziński M.: Sieć ekologiczna Natura 2000 a rozwój gospodarczy obszarów wiejskich. „Woda-Środowisko-Obszary Wiejskie”, nr 12, 2012.
4. Liro A., Dyduch-Falniowska A., Makomaska-Juchiewicz M.: Natura 2000 – Europejska Sieć Ekologiczna. NFOŚ, Warszawa 2002.
5. Makomaska-Juchiewicz M., Tworek S.: Miejsce sieci Natura 2000 w europejskiej ochronie przyrody, [w:] Makomaska-Juchiewicz M., Tworek S. (red.): Ekologiczna sieć Natura 2000: problem czy szansa. IOP PAN, Kraków 2003.
6. Okuniewski J.: Społeczno-ekonomiczne problemy wsi i rolnictwa na obszarach chronionych, [w:] Kłodziński M., Jaksch T. (red.): Ekonomiczno-społeczne ograniczenia oraz szanse wsi i rolnictwa na obszarach chronionych. Materiały konferencyjne. Lubniewicz, 2-3 listopada 1995, SGGW Warszawa 1995.
7. Ostermann O.P.: The need for management of nature conservation sites designated under Natura 2000. “Journal of Applied Ecology”, No. 35(6), 1998.
8. Potoczek A.: Polityka regionalna i gospodarka przestrzenna. TNOiK, Toruń 2003.
9. Wykrętowicz S. (red.): Samorząd w Polsce: istota, formy, zadania. Wydawnictwo Wyższej Szkoły Bankowej, Poznań 2008.
10. Staniak M.: Mały poradnik ochrony przyrody, [w:] Michalczyk J. (red.): Człowiek a przyroda. KUL, Kuratorium Oświaty, Lublin 2008.
11. Staniak M., Księżak J.: Development trends of agricultural activity in legally protected areas. “Journal of Research and Applications in Agricultural Engineering”, Vol. 55(1), 2010.
12. Strategia rozwoju obszarów wiejskich i rolnictwa na lata 2007–2013 (z elementami prognozy do roku 2020). Dokument przyjęty przez Radę Ministrów w dniu 29 czerwca 2005 r. MRiRW, Warszawa 2005.
13. Zajac T., Zajac K.: Ochrona i gospodarowanie w obszarach systemu Natura 2000 w dolinach rzecznych. „Infrastruktura i Ekologia Terenów Wiejskich”, nr 4/1, 2006.
14. Zielińska A.: Gospodarcze wykorzystanie przyrodniczych obszarów chronionych w strefie górskiej (na przykładzie województwa dolnośląskiego) według zasad ekorozwoju. „Opera Corcontica”, nr 37, 2000.

15. Raport Biznes przy bioróżnorodności 2012. Raport Centrum Obsługi Zielonych Inwestycji. Biznes przy bioróżnorodności na obszarze realizacji projektu „Karpaty przyjazne ludziom”. Sanok, 8 października 2012 r., http://www.google.pl/url?sa=t&rct=j&q=biznes%20przy%20bior%C3%B3r%C5%BCnorodno%C5%9Bci%20na%20obszarze%20realizacji%20projektu&source=web&cd=1&ved=0CC8QFjAA&url=http%3A%2F%2Fwww.cozi.org.pl%2F%3F%3DmdAktualnosci-cmPobierzPlik--6&ei=3M3iUO_jBM_DtAb58YDIAQ&usg=AFQjCNG85dP9dkHmDPQne4b82toCp9pwwQ&bvm=bv.1355534169,d.Yms.